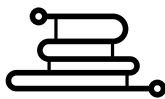

Biblioteka
NASLIJEĐE

TIM press

Biblioteka

NASLIJEĐE

Marie-Anne Matard-Bonucci

Fašistički totalitarizam

Naslov izvornika

TOTALITARISME FASCISTE

Copyright © CNRS ÉDITIONS, 2018

© za hrvatsko izdanje:

TIM press, Zagreb

tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-97-1

Prevođenje ove knjige ljubazno je potpomogao Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam

Marie-Anne Matard-Bonucci

Fašistički totalitarizam

S francuskoga prevela
Dubravka Celebrini

Zagreb, 2021.

Posvećeno Pierreu Milzi

Uvod	7
-------------	---

PRVI DIO
Kultura nasilja

Prvo poglavlje: Nasilje, u središtu fašističkog svijeta i njegovih postupaka	17
Drugo poglavlje: Kolonijalno nasilje, ratno nasilje, totalitarno nasilje u fašističkoj Etiopiji	45
Treće poglavlje: Italija u Drugome svjetskom ratu ili nasilje na svom vrhuncu	73

DRUGI DIO
Kultura i društvo po rimskom uzoru

Četvrto poglavlje: Živi pijesak fašističke misli	91
Peto poglavlje: Uloga fašističke kulturne diplomacije: od Talijana u inozemstvu do novog Talijana	113
Šesto poglavlje: „Antilei“: lingvistička utopija ili totalitarni projekt?	129
Sedmo poglavlje: Smijeh bez oduševljenja: skica političke i društvene povijesti smijeha u fašističkom režimu	161

TREĆI DIO
Rasizam i antisemitizam

Osmo poglavlje: Fašistički antisemitizam: historiografija u punom zamahu	195
Deveto poglavlje: Totalitarni fašistički antisemitizam	209
Deseto poglavlje: Osvajanje Etiopije i san o seksualnosti po dekretu	233
Jedanaesto poglavlje: Od jednog progona do drugog? Kolonijalni rasizam i antisemitizam	249
Dvanaesto poglavlje: Jezik, fašizam i rasa	269
KAZALO IMENA	281
O AUTORICI	285

Uvod

Tijekom više desetljeća nakon 1945. fašizam se smatrao prošlošću koja se ne može ponoviti. Njegov je povratak izgledao nezamisliv, barem u Europi. Pridjev „fašistički“ mogao se u javnoj raspravi pojaviti kao uvreda, radi diskvalifikacije političkog protivnika. Kad su se neke političke formacije na njega ipak otvoreno pozivale, prkoseći ponekad, kao u Italiji, ustavnim zabranama, činilo se da je njihov utjecaj ograničen na neke radikalne struje javnoga mnijenja. Poklonici fašizma radije su se predstavljali kao domoljubi ili nacionalisti, toliko je ta riječ bila negativno obojena. Neki radovi – *Mein Kampf*, Célineovi antisemitski tekstovi – mogli su se nabaviti samo u krugovima militantnih aktivista. No s vremenom, prelaskom izdavačkih prava u javno dobro i digitalnom revolucijom, tekstovi koji su se prije smatrali otrovnima te koji su trebali zauvijek ostati u paklu knjižnica, ponovno su oživjeli, ploveći po oceanu mržnje koja se gotovo bez kontrole širi društvenim mrežama. U ozračju rasta populizma i ksenofobije te kako se sjećanje na događaje polako topi, postajemo svjedoci procesa desotonizacije fašizama. Stranke krajnje desnice ostvaruju značajne rezultate na izborima i katkad uspijevaju ući u vladu. U Italiji ne prođe tjedan bez polemike izazvane rehabilitacijom dužnosnika ili postupaka iz vremena Mussolinija. U ozračju porasta amnestije i više-manje izričite rehabilitacije, potrebno je dakle istražiti povijest fašizma i podsjetiti na neke značajke ideologije i postupaka nastalih u Italiji po okončanju Prvoga svjetskog rata, koji su već dvadesetih godina 20. stoljeća dobili svoje takmace u drugim zemljama.

Fašizam nije bio svijetla inačica nacionalsocijalizma, nego režim opresije i terora, utemeljen na nasilju. Nekoliko godina bio je model i vrelo nadahnuća za Hitlera i za mnoge ideologe koji će odigrati više ili manje istaknutu ulogu u nacističkoj Njemačkoj. Carl Schmitt je dio svoje političke teorije dvadesetih godina gradio po uzoru na fašističku Italiju, a teoriju „totalne države“ postavio je vjernim preuzimanjem fašističke doktrine *Stato totalitario*.¹ Sve do sredine tridesetih godina Italija je

¹ R. Hugues, „Carl Schmitt et l'influence fasciste. Relire la Théorie de la constitution“, *Revue française de droit constitutionnel*, 2011/4 (br. 88), str. 709–732.

bila glavna referentna točka pokreta ekstremne desnice, da bi je zatim zamijenila Njemačka.

Do uspjeha pojma „totalitarizma“ u interpretaciji talijanskog fašizma došlo je razmjerno kasno, što može izgledati paradoksalno, s obzirom na talijansko podrijetlo te riječi i njezin osvajački značaj u doktrini i retorici režima.² Izvan granica poluotoka, fašizam se dugo vremena jednostavno shvaćao kao diktatura jedne partije te je pod utjecajem suvremenih ili naknadnih analiza poput onih Franza Borkenaua ili Hanne Arendt³ bio isključen iz kruga totalitarizama. I u samoj Italiji je nakon pada režima odrednica „totalitarizma“ ostala marginalna unutar historiografije koja je bila pod utjecajem Benedetta Crocea i Federica Chaboda s jedne strane i Gramscija s druge.⁴ Trebalo je pričekati 1980-e da taj oprez prestane, pod utjecajem Renza De Felicea i još više Emilija Gentilea. Povratak tog pojma kao interpretacijskog alata u povijesnim istraživanjima omogućilo je i novo političko-memorijalno ozračje po završetku hladnoga rata, kad je došao kraj prešućivanja, najčešće političkom, koje je ograničavalo njegovu upotrebu. Promjene u historiografiji i društvenim znanostima u Italiji također su potaknule novo zanimanje za taj pojam: smanjio se marksistički utjecaj, došlo je do otvaranja prema školi Anala i do povećanog zanimanja za pristup povijesne antropologije i kulturne povijesti. Internacionalizacija talijanske povijesne škole, zanimanje za druga iskustva fašizma ili totalitarizma, posebice nova istraživanja o diktaturama u bivšem Istočnom bloku, naročito vezano uz represiju i društvenu kontrolu, sve je to pridonijelo njegovu ponovnom otkrivanju.⁵

2 O povijesti pojma: B. Bruneteau, *Le Totalitarisme. Origines d'un concept, genèse d'un débat, 1930–1942*, Pariz, Cerf, 2010.

3 E. Gentile, „Le silence de Hannah Arendt: l'interprétation du fascisme dans *Les origines du totalitarisme*“, u *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 55-3, srpanj–rujan 2008, str. 11–34.

4 O interpretacijama fašizma postoje mnogi radovi, od klasičnog eseja R. De Felice, *Les interprétations du fascisme* (tal. izdanje 1969), Pariz, éd. Des Syrtes, 2000. Vidi uvod A. De Bernardi, S. Guarracino (ur.), *Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, economia, fonti e dibattito storiografico*, Milano, Mondadori, 2003, str. 3–135; vidi također: Y. Gouesbier, *La „maison de sable“: histoire et politique en Italie, de Benedetto Croce à Renzo De Felice*, BEFAR, Ecole française de Rome, 2007. Za novije rasprave, vidi M.-A. Matard-Bonucci, „Lectures et relectures du fascisme italien“, u *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 55-3, srpanj–rujan 2008, str. 5–10 i O. Forlin, *Le fascisme. Historiographie et enjeux mémoriels*, Pariz, La Découverte, 2013.

5 P. Corner, *Il consenso totalitario. Opinione pubblica e opinione popolare sotto fascismo, nazismo e comunismo*, Rim-Bari, Laterza, 2012.

S druge strane, razvoj istraživanja vezanih uz kraj režima i republikansku Italiju nije bio uzaludan. Tako su se u proučavanju razdoblja 1943–1945. vodile važne rasprave o pojmu građanskog rata: u historiografiji antifašističke kulture taj pojam je dugo vremena bio zabranjen, a rehabilitiran je u važnom djelu povjesničara Claudija Pavonea, bivšeg borca pokreta otpora kojeg se teško moglo optužiti za blagonaklon odnos prema režimu.⁶ Pokazavši da se režim nije srušio poput kule od karata i da je na svojoj strani, sve do kraja, imao gorljive zagovornike, koji su se zajedno s Nijemcima borili protiv pokreta otpora, Claudio Pavone je, zajedno s nekim radovima posvećenima Talijanskoj Socijalnoj Republici, pozvao na novo promišljanje o naravi potpore fašističkom režimu. Pozivajući se na Jacoba L. Talmona, isticao je razliku između fašizma i komunizma, istodobno prihvaćajući korist od pojma totalitarizma, posebice kad promišlja o prijelazu iz fašizma u komunizam kod dijela mladih, nakon Drugoga svjetskog rata.⁷ Mnogi radovi posvećeni republikanskoj Italiji omogućili su novu, uvećanu procjenu razmjera totalitarne kontrole nad talijanskim društvom tijekom *ventennija*, ističući istodobno ograničenja demokratskog procesa poslije 1945: pretjeran utjecaj stranaka u političkom životu, neosporni monopol masovne stranke – DC-a – tijekom gotovo pola stoljeća, fenomen političkog nasilja.⁸

Pomaci u istraživanjima i sve što nam ona govore o Mussolinijevu režimu u potpunoj su suprotnosti s procesom revizije „fašističke prošlosti“ što ga zagovaraju različiti akteri na desnoj strani političkog spektra i neki mediji. Takav razvoj, povjesničarima dobro poznat, okoristio se krizom političkog sustava koju je 1992. izazvala operacija *mani pulite*. Sumnjičenje važnog dijela političke klase pridonijelo je slabljenju temeljnih vrijednosti republike, proisteklih iz antifašizma i pokreta otpora. Pridošlice u političkoj igri – Forza Italia i Lega Nord (danas samo Lega) – zapravo su ih se željeli osloboditi, pozivajući na prevladavanje opreke fašizam-antifašizam. Ulazak Gianfranca Finija u prvu Berlusconijevu vladu 1994. – a onda i u sljedeće – predstavljao je važnu etapu na političkom i na simboličkom planu, u desotonizaciji fašizma, tim više što se

6 C. Pavone, *Une guerre civile. Essai sur l'éthique de la résistance italienne* (I. izd. na talijanskom, 1991), Pariz, Le Seuil, 2005.

7 M.-A. Matard-Bonucci, C. Pavone i M. Isnenghi, „Du fascisme à la République“, *Laboratoire italien* (digitalno izdanje), postavljeno 26. studenoga 2012, pristupljeno 14. siječnja 2018.

8 Vidi osobito: C. Pavone, *Alle origini della Repubblica. Scritti su fascismo, antifascismo e continuità dello Stato*, Torino, B. Boringhieri, 1995; G. Crainz, *Il Paese mancato*, Rim, Donzelli, 2003.

počevši od 1995. lider MSI-AN-a počeo distancirati od svoje političke prošlosti, otišavši tako daleko da je 2003, tijekom putovanja u Izrael, osudio fašizam kao „najveće zlo 20. stoljeća“. Dok je osudom rasnih zakona iz 1938. Fini osudio i fašizam, dio desnice odlučio je razdvojiti fašizam i antisemitizam, istaknuvši tezu o poglavito nacističkoj odgovornosti za antižidovske progone.

Proces banalizacije i rehabilitacije fašizma, ubrzan 1994, narednih godina se produbio.⁹ Tome je snažno pridonio Silvio Berlusconi, svojim šalama i izjavama kojima je želio relativizirati fašističke zločine, kad ih je uspoređivao s nacizmom ili komunizmom. Dvije izjave dane u razmaku od deset godina dobro to pokazuju. U rujnu 2003. Berlusconi je za britanski tjednik *The Spectator* izjavio: „Mussolini nije nikoga ubio. Slao je ljude da provedu praznike u progonstvu.“ Dana 27. siječnja 2013, na dan sjećanja na holokaust i nekoliko tjedana prije važnih izbora, bivši predsjednik vlade je na peronu 21. kolodvora u Milanu, odakle su kretali vlakovi za Auschwitz, novinarima izjavio: „Sada je teško staviti se u položaj onih koji su tada donosili odluke. Naravno, tadašnja vlada bojala se da će se njemačka moć pretvoriti u sveopću pobjedu te je odlučila da je bolje postati saveznik Hitlerove Njemačke nego joj se suprotstaviti. U okviru tog saveza naloženo je istrebljenje Židova. Dakle rasni zakoni su najgora pogreška jednog vođe, Mussolinija, koji je inače u mnogim aspektima dobro postupao.“ Također je dodao: „Naša zemlja nije jednako odgovorna kao Njemačka. (...) S naše strane došlo je do propusta koji nije bio potpuno svjestan.“

Usporedno s rehabilitacijom koju je pokrenuo dio političke klase, prisjećanje na fašizam koje je dotad bilo ograničeno na krugove militantnih aktivista, postalo je sve vidljivije u javnom prostoru. Predmeti s likom Mussolinija, koji su se prije prodavali kriomice, sada se otvoreno nude, a uspješnice poput *L'uomo della provvidenza* Arriga Petacca njeguju nostalgiju prema *ventenniju*. U općini Affile, nekoliko desetaka kilometara udaljenoj od Rima, 2012. je podignut spomenik u znak sjećanja na „vojnika Grazianija“, odgovornog za masovne zločine, poglavito u Etiopiji.¹⁰

Iako se unutar dijela talijanske desnice zadržalo antikomunističko značenje pojma totalitarizma, inteligencija „antifašističke“ provenijencije

9 Vidi osobito intervju Emilija Gentilea u *La Repubblica*, 11. rujna 2008. u „Il fascismo negato“.

10 O toj epizodi: O. Favier, „Un mausolée à Graziani“ (digitalno izdanje); o kontroverzama i memorijalnim raspravama: F. Focardi, *L'Italie, alliée ou victime de l'Allemagne nazie?*, Univ. Libre de Bruxelles, 2014.

Osnovano je njemačko vojno zapovjedništvo, čija je zadaća bila osigurati poštovanje javnog reda.

Prvi zapovjednik Rima, Stahel, isticao je da se prema stanovništvu želi korektno odnositi: smatrao je da treba izbjegavati incidente i pobune u trenutku kad njemačke snage imaju težak zadatak na fronti uz Gustavovu liniju. On je tako osudio ponašanje njemačkih padobranaca koji su tijekom zauzimanja grada doslovno opustošili neke četvrti. Nakon što ga je SS optužio da je suviše strog prema njemačkim vojnicima i „suviše blag“ prema Rimljanima, Stahel je potkraj listopada 1943. smijenjen. Njegov nasljednik Kurt Mälzer, Göringov štićenik, general Luftwaffea „rumenog lica i krvavih očiju“ kako ga je opisao njegov prevoditelj, bez ikakvih ograničenja je iskoristio sve što Rim može pružiti. Između dva pijanstva, on je prostačkom promidžbom gradio svoj imidž. Prozvao se „kraljem Rima“ te je u više navrata, uz fotografske bljeskalice, organizirao predstave u kojima stanovnicima dijeli kruh. Iako je i Mälzer bio uvjeren da je bolje imati obzira prema Rimljanima te je pazio da milijun i pol stanovnika posve ne izgadni, uz manevarski prostor koji mu je bio sve uži, to ne znači da nije bio pravi tiranin i grabežljivac. Svi veliki hoteli u Via Venetu su konfiscirani, a on se sam smjestio u Excelsioru. Taj „rimski Champs Elysées“ pretvorili su u izdvojen otok u kojem stoluju vojni dužnosnici i policija, a štite ih rampe i bodljikava žica. Kretanje u gradu je ograničeno: neke ulice su jednostavno posve zatvorene, promet biciklima je zabranjen, a telefoniranje i odlazak izvan Rima postali su praktički nemogući. Policijski sat sve se više pomiče: jedanaest, a potom devet sati navečer ubrzo postaje šest sati.

Tiranija koju provodi general Mälzer nije ništa u usporedbi s nasiljem SS-a, koje Rimljani među sobom zovu „ESSessini“.¹⁷ Njihov glavni stožer u Rimu nalazi se u blizini njemačkog veleposlanstva, u Via Tassu. Za Rimljane je ime te ulice, koje im prije nije bilo osobito poznato, ubrzo postalo sinonim za teror, zbog „posebnog zatvora“ i prostorija za ispitivanje koje je ondje smjestio potpukovnik Kappler, šef SS-a u Rimu i lokalni dužnosnik SD-a. On je imao praktički neograničenu moć. U nekoliko navrata dolazilo je do napetosti s vojnim zapovjednikom Rima, koje su se uglavnom rješavale u korist Kapplera. Policentrični karakter nacističke vlasti odražavao se na upravljanje talijanskim glavnim gradom, ali se očitovao i u rivalstvu fašističkih moćnika.

Naime njemački okupator novačio je revne pomagače iz kruga rimskih fašista koji su s Republikom Salò doživjeli novi polet. Ponovnim

¹⁷ Igra riječi, „assassini“ (tal. ubojice)

osnivanjem rimski fascio okupio je radikalne fašiste, elemente koji su se nepopravljivo kompromitirali u Mussolinijevom režimu, ali i nove ljude koji su pokušali iskoristiti novi politički potres, vezujući svoju sudbinu uz nove gospodare. Znakovito je da je u glavni grad doveden čovjek sa sjevera, Giuseppe Pizzirani, fašistički prvoborac. Fašistički militanti pružaju pomoć okupatoru i talijanskoj policiji koju Pietro Caruso vodi čeličnom rukom. Među kolaboracionistima istaknutu ulogu igra Pietro Koch, pridošlica u politici koji namjerava iskoristiti situaciju. Taj Talijan kojem je otac Nijemac oko sebe je okupio fašističku bandu s kojom provodi pravi lov na ljude, isporučujući Židove i antifašiste SS-u u zamjenu za razne pogodnosti. Pietro Koch je svojoj sestri cinično objasnio kako spojiti osobni interes i političku dužnost:

Opskrbljeni smo ultramodernom opremom. Imamo automobila koliko hoćemo, kao pravi američki gangsteri te sve što poželimo, alkohol, maslac, šunku, čokoladu, cigareta u izobilju i djevojaka... Kakav je užitak obavljati svoju dužnost kao Talijan protiv onih svinja, moskovskih robova, istodobno se zabavljajući i vodeći lagodan život.

Sve više Rimljana mora se skrivati, živeći u podrumima, na tavanima, u samostanima i župnim dvorovima ili u papinskoj palači. „Podzemni“ Rim utočište je raznolikog stanovništva: židovskih obitelji, ljudi koji bi u vojsku maršala Grazianija mogli biti unovačeni silom, karabinjera koji su odbili otići na sjever, antifašista i pripadnika pokreta otpora. Među njima su osobito brojni bjegunci od prisilnog rada u Njemačkoj: javilo se samo 10 % Rimljana odabranih za rad u Njemačkoj. Na otoku Tiber franjevci su u crkvi Svetog Bartolomeja sklonili više od 400 progonjenih Židova. Neki će pravednici svoju pomoć platiti životom. Don Giuseppe Morosini koji je 3. travnja pogubljen u Forte Bravetti, nadahnut će Rossellinija za film *Rim, otvoreni grad*. No s druge strane papa Pio XII. nikad se neće javno ograditi od progona čije su žrtve bili Židovi u Italiji, čak ni na dan velike racije u getu.

Naime Židovi predstavljaju prvu metu u nacističkoj okupaciji. Početkom listopada 1943. Théo Dannecker, organizator deportacije Židova u Francuskoj, stigao je u Rim zajedno sa svojom specijalnom interventnom skupinom. Provedba „antižidovske akcije“ bila je trenutačna i žestoka. Na dan 16. listopada interventna skupina Kapplerova SD-a u nekoliko je sati uhitila 1 259 osoba, od kojih je 1 007 dva dana poslije, 18. listopada, poslano u Auschwitz. U toj prvoj raciji talijanska policija nije sudjelovala, jer je se smatralo nepouzdanom. U nastavku će Nijemci i

Talijani, kako u Vječnom Gradu tako i na sjeveru Italije, raditi zajedno na provedbi konačnog rješenja. U nekoliko navrata određene antižidovske akcije u potpunosti će voditi fašističke vlasti.

Represija se u jednakoj mjeri provodila i nad antifašističkom oporbom, i to sve žešće jer su vojni odnosi snaga postajali nepovoljni za Njemačku. Dana 22. siječnja 1944. Saveznici su se iskricali u Anziju, 30 km južno od Rima. U Rimu su GAP-ovi, skupine za partizansko djelovanje komunističke orijentacije, već nekoliko tjedana vodili neki oblik gradske gerile akcijama sabotaze i uzimajući kao mete pojedine njemačke vojnike. Dana 23. ožujka 1944. u Via Raselli eksplodirala je bomba, u trenutku kad su njome marširale njemačke trupe. Postavljena u kanti za smeće, bomba je usmrtila 33 i ranila nekoliko desetaka vojnika. Odgovor koji je uslijedio nakon akcije rimskog pokreta otpora bio je trenutačan i masovan: bio je to pokolj u jami Ardeatini, zamišljen kao odmazda „koja će služiti kao primjer“. Savršeno isplaniran postupak tipičan je primjer nacističkog nasilja i strategije terora kakvu su Nijemci provodili u okupiranim područjima Zapadne Europe.¹⁸ Direktiva je stigla iz vojnog vrha, budući da je maršal Kesselring, zapovjednik njemačkih okupacijskih snaga u Italiji, donio odluku o smaknuću deseterice Talijana za svakog preminulog njemačkog vojnika. Potpukovnik Kappler morao je organizirati odmazdu. Žrtve treba pogubiti u naredna dvadeset četiri sata. Biraju ih među „kandidatima za smrt“, ljudima koji su zatvoreni zbog zločina protiv njemačkih oružanih snaga. Kappler ne uspijeva pronaći dovoljno imena te mu u pomoć priskaču fašisti i talijanska policija, uz potporu Mussolinijeva ministra unutarnjih poslova Buffarinija Guidija. Dovedeni su zatvorenici iz zatvora Regina Coeli, krijumčari, vojni bje-gunci i Rimljani koji su skrivali tražene osobe, zajedno sa sedamdeset sedam Židova koji su trebali biti deportirani. Zahvaljujući žurbi i solidarnosti između nacista i fašista popis je napokon dovršen, uz pet rezervnih imena. Mjesto smaknuća i ukopa odabrano je „izvan zidina“, u blizini Via Appije. Pored sedrenih stijena uz Via Ardeatinu taoci su pogubljeni metkom u potiljak, prema pomno razrađenom obredu koji podsjeća na praksu brzopoteznih smaknuća na Istočnoj fronti: svake četiri minute, po petorica SS-ovaca ubijaju petero ljudi, i to na način da će svaki časnik ubiti dva čovjeka, a svaki dočasnik šestoricu, jer se osjećaj za hijerarhiju ne smije izgubiti. Kad gomila trupala postane prevelika, „kandidate za smrt“ strijelja se i baca na ranije leševe. Prema dobro uhodanom

¹⁸O pokoljima koje su Nijemci izvršili u Italiji: L. Klinkhammer, *Stragi naziste in Italia. La guerra contro i civili (1943–1944)*, Rim, Donzelli, 1997.

Duceov stilizirani portret

Stilizirani crtež Ducea, reproduciran u *Il Legionario*, br. 20, 19. svibnja 1937, s Mussolinijevim potpisom.

Sredinom 1930-ih Duce je prestao sustavno uklanjati slike koje ga prikazuju nasmiješenog izraza i veselog izgleda:¹⁸ to je jasan zaokret u politici prema diktatorovom osobnom liku, do kojeg je vjerojatno došlo zbog antifašističkih karikatura.

Naime antifašistički crtači u egzilu i strani karikaturisti nisu imali nikakvih problema nacrtati diktatora u grotesknom svjetlu. Bilo je dovoljno malo pojačati crte s brojnih stiliziranih crteža čije je raspačavanje poticao sam Duce, poput Burikoovog crno-bijelog portreta koji je prekrivao sve zidove u zemlji. Zapovjedni pogled postao bi ubojit, hipertrofirana odlučna vilica bi postala majmunska i vrlo brzo maska od kamena pretvorila bi se u masku smrti.¹⁹ Tek malo iskrivljeno zrcalo strane karikature Ducea je potaknulo da ponudi novu sliku o sebi, kao što potvrđuje komentar vrlo fašističkog izdavača razglednica Vittorija

18 Memoari Quinta Navarre, Mussolinijeva sobara, nude velik broj pojašnjenja o promjeni u politici prema Duceovom osobnom liku. Q. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, Milano, Longanesi, 1946, str. 141–142.

19 *Ibid.* Svezak koji je GEC objavio 1945. obiluje karikaturama Ducea objavljenima u inozemstvu.

Emanuelea Boerija, vezano uz jedan od njegovih posljednjih uradaka, pod naslovom „Nasmiješeni Duce nakon žetve“:

Konačno vidimo nasmiješenog Ducea. Tom sam publikacijom želio napraviti protutežu svima onima koji su, sve do danas, protivno svakoj istini, tako plemenit lik iz kojeg isijava dobrota pretvarali u namrgođenu osobu.²⁰

Tek s ratom u Etiopiji Duce se počeo pokazivati nasmiješen i javno se smijati, i to, zanimljivo, u trenutku kad je njegov stilizirani i ozbiljni izraz postao njegovom drugom prirodom, kao što je Bottai utvrdio nakon što se vratio iz kolonije.²¹ U Drugome svjetskom ratu diktator se vratio ozbiljnoj fizionomiji kakva je karakterizirala njegov lik u prvim godinama režima.²²

Nesigurno i mukotrpno traženje sveopće suzdržanosti prema smijehu i osmijehu bilo je pokazatelj slabosti režima, okrenutog prema političkom projektu koji se mogao ostvariti samo izgradnjom karizmatškog kulta oko diktatora. Kao model fašističkog čovjeka, odnosno vođe, Duce se nalazi u središtu novog fašističkog obreda i postaje potporanj za *culto del littorio*,²³ posvećen samoj biti fašizma. Postupkom prave deifikacije njegove osobe, Duce postaje utjelovljenje jedne ideje, jednog načela: tako dolazi do transformacije njegova portreta u ikonu, koja se sve više pojednostavljuje, od Burikoove maske do skulpture *testa di Razzo* (glava rakete), „sintetičkog lika od čelika“ futurističkog nadahnuća; tako se divljenje njegovom liku često pretvara u kult oko njegova imena, oko riječi Dux, a onda i samih slova „M“ i „D“.²⁴ Postavši riječ, Duce si nije mogao dopustiti da se smije, i

²⁰ Citirano u E. Sturani, *ibid.*, str. 263.

²¹ „Mussolinija sam ponovno vidio večeras, na mimohodu, u Via dell’Imperu... Imao je masku od kamena za svečane prigode (...); pogled mu je odsutan, simbolički. Humanizira ga samo da vidi kakav učinak proizvodi na druge; a u drugima traži stav koji treba zauzeti. Večeras sam vidio kako mu se vilica opustila. Čineći istinski napor, bolan za onoga tko bi želio vidjeti istinskog čovjeka“, G. Bottai, *op. cit.*, str. 111.

²² Q. Navarra, *op. cit.*

²³ E. Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell’Italia fascista*, Rim-Bari, Laterza, 1994, na francuski prevedeno pod naslovom *La religion fasciste*, Pariz, Perrin, 2002.

²⁴ Luisa Passerini pokazala je kako se mit podignut oko Mussolinija prazni od svoje biti, učinkom propagande koja Duceov lik pokušava pretvoriti u apstraktnu ikonu: L. Passerini, *Mussolini immaginario. Storia di una biografia, 1915–1939*, Rim-Bari, Laterza, 1991. O mitovima, fašističkim obredima i liturgiji nove „svjetovne religije fašizma“, vidi E. Gentile, *op. cit.*, od istog autora, vidi također *La via italiana al totalitarismo*, Rim, NIS, 1995. Zabrana prikazivanja Ducea na pozornici, jednako kao i puštanja njegova glasa u kabaretskim predstavama također idu u tom smjeru. Vidi s tim u vezi: ACS,

to prema načelu ekskluzivnosti kako ga je u 19. stoljeću odredio Baudelaire: „Utjelovljena riječ nije se nikad smijala. U očima onoga koji sve zna i koji sve može, nema ničeg smiješnog.“²⁵ Ali kao osoba čija je popularnost predstavljala jedan od temelja za prihvaćanje režima, Mussolini je morao pokazati humaniji izgled i biti bliži talijanskome narodu, tako da se zajedno s njim može smijati i osmjehivati.

Iako je Duceova „maska od kamena“ bila sastavni dio simboličkog mjesta koje je zauzimao unutar aparata fašističke vlasti, ona je u isti mah bila posljedica stanovite ideje o mimikriji koju je trebalo postaviti između mase i diktatora. Nudeći takvu sliku o sebi samome, Mussolini je želio promijeniti uzuse i običaje naroda kojeg je smatrao nezrelim i ležernim te ispraviti reputaciju koja je toliko vrijeđala nacionalni ponos, o narodu lakrdijaša i „svirača mandolina“.²⁶ Jedna od ambicija režima

Min Cul Pop, b. 139, Censura teatrale, dosje 7212, knjižica *Tende al sole*.

25 „De l'essence du rire“, u *Charles Baudelaire critique d'art*, Bibliothèque du Cluny, vol. I, Pariz, Armand Colin, 1965. Citat je sa str. 214. O teološkoj raspravi o smijehu u srednjem vijeku, kao polazišnoj točki za općenitije razmišljanje o povijesti smijeha, vidi J. Le Goff, „Rire au Moyen Age“, u *Cahiers du centre de recherches historiques*, travanj 1989, br. 3, str. 1–14.

26 U bilješci za tisak od 24. srpnja 1933, novinama *Resto del Carlino* spočitava se komentar u kojem se spominje „Italija koja, sa svim svojim bojama, ima neobičnu odoru Harlekina“. Autor bilješke nastavlja: „ne treba se onda žaliti ako nas stranci budu tretirali kao svirače mandoline“. Taj se naputak nastavlja na neke Duceove riječi izrečene na Vijeću ministara, u vidu doskočice kojom fašiste poziva da krenu u „Pohod na Napulj“, kako bi grad oslobodili „gitara, violina, mandolina, uličnih pjevača...“ (G. Bottai prenosi njegove riječi u *op. cit.*, str. 115). Negativna slika koju se fašizam trudio promijeniti proistekla je izravno iz određenih stereotipa o Talijanima što su ih potkraj 19. stoljeća u najvećoj mjeri širili Francuzi (P. Milza, *Français et Italiens à la fin du XIXe siècle*, vol. I: Ecole française de Rome, 1981, str. 353–407) i koja je još u razdoblju između dva svjetska rata bila ishodište brojnih klišeja. Talijanski narod tada se shvaćao kao ženski narod. Nisu mu se priznavale „muške vrline i ratničke osobine koje su, u vremenskoj optici, obilježja velikih naroda“ (citirano u P. Milza, *op. cit.*, str. 366). Napolitanac, koji je u očima Francuza sadržavao sve nedostatke talijanskog karaktera, tako je opisan u putopisu Sébastiena Herschera, objavljenom 1888. (*Ibid.*, str. 371): „Napolitanci su djeca koja misle samo na to kako će uživati u svojoj klimi i ljepotama koje ih okružuju... U tom mekanom ozračju, ne uzimaju nikakvo sredstvo protiv sebe samih. Njihovi su očevi trčali, plesali, smijali se, vikali i tratili život; oni čine to isto i ne nalaze nikakva užitka u radu.“ Stendhal je pak ponudio istančaniji pristup u eseju *Du rire, essai philosophique sur un sujet difficile* (O smijehu, filozofski esej o jednoj teškoj temi), suprotstavljajući s jedne strane francusku naciju, površnu, taštu, „stvorenju za smijanje“, „talijanskoj naciji, strastvenoj naciji, uvijek vođenoj ljubavlju ili mržnjom, koja ima drugog posla umjesto da se smije“ te podsjetivši na sljedećoj stranici da se u Italiji ljudi smiju s više dubine i žestine nego u Francuskoj (str. 301–302). No stav o površnosti, frivolnosti i veselosti Talijana nadživio je fašizam. U zborniku naslovljenom *Le tour du monde du*

još od 1920-ih godina bila je pretvoriti Talijane u dostojanstven i ozbiljan narod. U drugoj polovici 1930-ih tom se planu priključila i želja da se karakter Talijana promijeni kroz fašističku „kulturnu revoluciju“ koja, kao što je pokret „Antilei“ pokazao, u središte rasprave stavlja pitanje „stila“.

Prostor komičnog u kulturnom životu

Ni vlada, ni stranka, ni bilo koja fašistička institucija nikad nisu izrazile službeni stav o smijehu i o komičnosti, kao što je primjerice bio slučaj sa samoubojstvom, obitelji, ženama, sportom, domaćim životinjama te raznim drugim temama. Mino Maccari, majstor oporog humora, glavni pokretač fašističkog časopisa *Il Selvaggio*, 1926. se požalio da „fašizam danas ne pokazuje nikakvu radost. Njegove humoristične novine su za plakati. Političke novine su gotovo turobne. (...) Fašizam koji se ne zna smijati slama nam srca.“²⁷ Godine 1928. na stranicama vrlo militantnog *Tevevea* jedan se rimski fašist ovaj put požalio na nedostatak humoristične tradicije u književnosti i umjetnosti u Italiji, utvrdivši, i to s pravom, da se humor smatra „nižom umjetnošću“. Uvjeren da se u fašističkoj Italiji više ne može raditi, misliti, živjeti pa dakle ni smijati na isti način, pozvao je intelektualce da stvaraju komičnu tradiciju.²⁸ Čuli su se i drugi izdvojeni glasovi koji su tražili da se fašistička revolucija pozabavi humorom i smijehom, no u većini slučajeva radilo se o promicanju vlastitih interesa, koje je stoga ostajalo bez učinka.²⁹

Komičnost dakle nije bila na cijeni u pedagoškoj i ideološkoj strategiji koju je režim razvijao na području kulture. U kinematografiji³⁰ su

rive, ur. P. Daninos, 1953, J. Neuvecelle je vezano uz Talijane pokušao promijeniti to mišljenje: „Za razliku od mišljenja koje o njima imaju drugi narodi, Talijani su često sjetni i melankolični.“

27 Citirano u F. Tempesti, „Ironija, kritika i politika“, u časopisu *Il Selvaggio* Mina Maccarija (1924–1943), u P. Milza, F. Roche-Pézard (ur.), *Art et fascisme*, Bruxelles, Complexe, 1989, str. 227.

28 „Esiste un umorismo italiano“, *Il Tevere*, Rim, 1928.

29 Vidi pismo novinara Gianninija, od 16. lipnja 1939, u arhivama Min Cul Pop (ACS, Min Cul Pop, fasc. Giannini Alberto). Vidi također korespondenciju Gianninija Mosce (ACS, Min Cul Pop, fasc. Giovanni Mosca). Vidi također Toddijevo pismo Mussoliniju od 16. studenoga 1928, u ACS, SPD, b. 522494.

30 Nakon što su doživjeli veliki uspjeh u godinama prije Prvoga svjetskog rata, talijanski komični filmovi zapali su u dugotrajnu krizu: G.-P. Brunetta, *Storia del cinema italiano. Il cinema muto 1895–1929*, vol. I, Rim, Editori Riuniti, izd. 1993, str. 192–199. O

U terminologiji rasističkog borbenog jezika također je došlo do prave poplave korištenja „pijetizma“. U spomenutom govoru u kojem je objavio križarski rat protiv buržoazije, Mussolini je fašiste pozvao da „reagiraju protiv pijetizma prema sirotom Židovu“.

Iako je provedba rasizma i antisemitizma navela Talijane da prihvate do tada neuobičajen vokabular, obnavljanje leksika nije otišlo onoliko daleko koliko su neki željeli, poput Guida Landre koji je predlagao ukidanje „antropologije“ u korist „rasnih znanosti“:²¹ znanstveni konzervativizam ovaj put je prevladao nad željom da se preko jezika ubrza izgradnja rasnog društva.

Jezik kao odjek rasne kampanje

Još od ujedinjenja Italije pitanje jezika smatralo se prioritarnim područjem za nacionalno povezivanje.²² Od 1860-ih godina izmjenjivale su se politike jezičnog intervencionizma s liberalnijim metodama. Tijekom 1920-ih fašizam se na ovom, kao i na drugim područjima, opredijelio za kontinuitet. Vlada se dakle trudila koristiti jedinstveni jezik, ne želeći pritom iskorijeniti upotrebu dijalekata koja je bila vrlo raširena. S druge strane Mussolinijeva vlada gotovo od početka je pokazala strogu nepopustljivost prema jezičnim manjinama, osobito u Južnom Tirolu.²³

Tijekom 1930-ih politika kojom se željelo iskovati nacionalni jezik pretvorila se u projekt „nacionalizacije“, a „čistoća“ nacionalnog idioma ubrzo je postala opsesija. Kampanja protiv upotrebe dijalekata ovako je pripremljena: još 1931. novinarima je zabranjeno pisati na dijalektu; dijalekti su prognani iz nastave.²⁴ Ipak, na tom području vlada je bila manje radikalna nego u borbi protiv tuđica, jer bi vezanost uz lokalnu i seosku tradiciju „ruralne“ fašističke struje mogla postati čimbenik otpora. Nasuprot tomu, politika „čišćenja“ od stranih riječi i barbarizama provodila se vrlo odlučno. Godine 1940. Povjerenstvo za talijanstvo jezika počelo je jezičnom cenzurom rešetati talijanski vokabular, odlučivši da će ukloniti strane riječi i zamijeniti ih talijanskima, prilagođavajući riječi talijanskom morfološko-fonetskom sustavu, ili prevodeći

21 G. Landra, A. Gemelli, F. Banissoni, *Antropologie e psicologia*, Milano, Bompiani, 1940, str. 308.

22 T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Rim, Laterza, 1986.

23 O jezičnom intervencionizmu, referentno djelo je: G. Klein, *La politica linguistica del fascismo*, Bologna, Il Mulino, 1986.

24 Vidi Šesto poglavlje.

ih. „Nacionalizacija jezika“ pratila je opći ksenofobni pokret, u okviru kulturne autarkije koja je vladala u drugoj polovici 1930-ih godina.²⁵ Želja za čišćenjem jezika od tuđica i stranih utjecaja imala je i svoju „rasnu“ stranu, u obliku borbe protiv miješanja rasa. Osobito vješt u borbenom umijeću, časopis *La Difesa della Razza* odabrao je „Kulu babilonsku“ kao ilustraciju na naslovnici posebnog broja iz 1940, posvećenog miješanju rasa.²⁶

U takvom okruženju, rasistički i antisemitski zaokret iz 1938. neki „režimski intelektualci“ protumačili su kao novu epizodu u jezičnom intervencionizmu. Tako se Antonino Pagliaro, profesor lingvistike iz Rima, stručnjak za perzijski jezik i autor „Priručnika za arijevske-europsku lingvistiku“ iz 1930, nametnuo kao glasnogovornik lingvistike u službi rase.²⁷ Prema njemu, lingvistika je, više nego antropologija, sposobna pokazati rasno jedinstvo naroda. On je primijetio da su „jedinstvo arijevskih i semitskih jezičnih cjelina prihvaćene istine, apsolutno neosporne, iako su jezici od kojih su sastavljene danas duboko različiti“.²⁸ Priznajući da nije bilo poklapanja između etničkih i jezičnih skupina, profesor je pokušao istaknuti važnost svoga učenja zanimljivim rezoniranjem u obliku aporije: „Budući da su, kao što smo vidjeli, pojmovi arijevske rase i semitske rase kao prethodnicu imali pojam arijevske jezične jedinstva i semitske jezične jedinstva, neosporno je da ‘jezik’ kao čimbenik mora imati odlučujuću vrijednost u izgradnji rasnog jedinstva.“ Prema njemu, borba za jedinstvo rase i borba za čistoću jezika idu zajedno,

u narodu koji u određenom trenutku svoje povijesti želi prepoznati vlastite značajke i označiti vrlo jasnu crtu razdvajanja između sebe i drugih etničkih jedinica, koje baštine duhovne i etničke značajke različite od njegovih. (...) Jedan od oblika tog zahtjeva je i želja za zaštitom vlastitog jezika od stranih utjecaja i za uklanjanjem prodiranja do kojih je dolazilo u trenucima slabosti.²⁹

25 O fašističkoj kulturnoj politici vidi P. Cannistraro, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*, Bari, Laterza, 1975; R. Ben-Ghiat, *Fascist modernity. Italy, 1922–1945*, University of California Press, Berkeley, 2001.

26 *La Difesa della Razza*, god. III, br. 10, 20. ožujka 1940.

27 Antonino Pagliaro (1898–1973). Godine 1940. A. Pagliaro bio je ravnatelj Instituta za jezik u Rimu. Kao voditelj rimskog odjela Instituta za fašističku kulturu sudjelovao je u pisanju *Dizionario di politica* Fašističke stranke.

28 A. Pagliaro, „Lingua e razza“, u *Razza e civiltà. Rivista mensile del Consiglio superiore e della direzione generale per la demografia e la razza*, god. I, br. 8, listopad 1940, str. 593–606. Vidi također, u istom časopisu (god. III, listopad–prosinac 1942): A. Pagliaro, „Lingua e nazione“, str. 337–360.

29 *Ibid.*

Iako je lingvist Antonino Pagliaro bio spreman svoje učenje prilagoditi zahtjevima fašističkog rasizma, to ipak ne znači da se odmah složio s pojednostavljivanjima nekih antropologa kao što je Giovanni Marro,³⁰ koji je bez oklijevanja istaknuo identičnost jezika i rase kao načelan stav, okarakteriziravši jezik kao „etnografski tip“. Talijanski jezik trebalo je dakle promatrati kao rasnu *forma mentis*: ni onda kad su se u Italiji nizale strane invazije, politička dominacija nikada se nije pretvorila u duhovnu dominaciju:

Talijanski jezik nikada nije pretrpio toliki utjecaj da bi se promijenio, čak ni privremeno; u talijanskom jeziku dakle valja s pravom prepoznati jedan od elemenata svojstvenih superiornoj rasi.³¹

Nastavljajući se na analize Giovannija Marra, *La Difesa della Razza* nebrojeno puta se potrudila potkrijepiti ideju prema kojoj se monumenti talijanske književnosti, od Danteova do Leopardijeva djela, mogu promatrati kao zaštitnici talijanskog rasnog identiteta. Povijest jezika, kao i sama povijest, predstavljala je područje sustavnog istraživanja, u namjeri da se dokaže jedinstvo i dugovječnost talijanske rase. Kontradikcije između pojedinih tekstova nisu bile važne: tako je opetovana tvrdnja o vezi između talijanskog i latinskog identiteta opovrgnuta u opsežnom tekstu o „arijevstvu“ etruščanskog jezika.³² Važno je bilo ono što je ostalo od novog rasističkog *Weltanschauunga*: jedinstven princip objašnjavanja prošlosti i sadašnjosti.

Za Marija Canellu,³³ predavača kolegija Biologija rase na sveučilištu u Bologni, pitanje jezika trebalo je naći svoje mjesto u širem programu rasnog obrazovanja koji je izložio u radu namijenjenom Min Cul Popu: „Promidžba i rasne studije u Italiji. Sažeti plan za praktičnu primjenu.“ Profesor je osobito istaknuo da djecu od osnovne škole treba navikavati da talijanski govore bez dijalektalnog naglaska, što je teško ostvariti ali je „vrlo korisno za duhovno jedinstvo Talijana, uklanjajući iz njihovih odnosa svaki oblik tuđinstva“. Nasuprot tomu, uočiti ćemo da je rasistički časopis *La Difesa della Razza* bio razmjerno suzdržan u vezi s dijalektima,

30 G. Marro, rođen 1875, antropolog sa sveučilišta u Torinu. Uvijek angažiran u rasnoj debati, pobornik biološkog i duhovnog rasizma. Mussolini ga je imenovao senatorom.

31 G. Marro, *Primato della razza italiana*, Casa editrice Giuseppe Principato, Milano, Messine, 1940.

32 E. Villa, „Arianità della lingua etrusca“, *La Difesa della Razza*, god. I, br. 5.

33 M. F. Canella, *Razze umane estinte e viventi*, Sansoni, Firenze, ed. scientifiche, 1942 (pon. izd. 1942).